

Qu'il lui fasse tout passer par l'étamine et ne loge rien en sa tête par simple autorité et à crédit; les principes d'Aristote ne lui soient principes non plus que ceux des Stoïciens ou Épicuriens. Qu'on lui propose cette diversité de jugements: il choisira s'il peut, sinon il en demeurera en doute. Il n'y a que les fous certains et résolus.

Che non men che saper dubbiar m'aggrada.

Car s'il embrasse les opinions de Xénophon et de Platon par son propre discours, ce ne seront plus les leurs, ce seront les siennes. Qui suit un autre, il ne suit rien. Il ne trouve rien, voire il ne cherche rien. « *Non sumus sub rege; sibi quisque se vindicet.* » Qu'il sache qu'il sait, au moins. Il faut qu'il emboive leurs humeurs, non qu'il apprenne leurs préceptes. Et qu'il oublie hardiment, s'il veut, d'où il les tient, mais qu'il se les sache approprier. La vérité et la raison sont communes à un chacun et ne sont non plus à qui les a dites premièrement, qu'à qui les dit après. Ce n'est non plus selon Platon que selon moi, puisque lui et moi l'entendons et voyons de même. Les abeilles pillotent deçà delà les fleurs, mais elles en font après le miel, qui est tout leur; ce n'est plus thym ni marjolaine: ainsi les pièces empruntées d'autrui, il les transformera et confondra pour en faire un ouvrage tout sien: à savoir son jugement. Son institution, son travail et étude ne visent qu'à le former.

Qu'il cèle tout ce de quoi il a été secouru et ne produise que ce qu'il en a fait. Les pilleurs, les emprunteurs mettent en parade leurs bâtiments, leurs achats, non pas ce qu'ils tirent d'autrui. Vous ne voyez pas les épices d'un homme de parlement, vous voyez les alliances qu'il a gagnées et honneurs à ses enfants. Nul ne met en compte public sa recette: chacun y met son acquêt.

1. Ὁ δάσκαλος τὸ μαθητή.

2. « Δὲ μοῦ εἶναι λιγότερο εὐχάριστο τὸ ν' ἀμφιβάλλω ἀπὸ τὸ νὰ ξέρω. » (Δάντης, *Κόλαση*, XI, 93.)

3. « Δὲ ζοῦμε κάτω ἀπὸ βασιλιά. Ὁ καθένας ἄς διαθέτει τὸν ἑαυτό του. » (Σενέκας, *Ἐπιστ.*, 33.)

4. Ὁ νοῦς, ἢ ἱκανότητα νὰ σκέπτεσαι καὶ νὰ μορφώνεις κρίσεις.

5. Ἄς κάνει τόσο καλά τὸ ξένο δικό του, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν τὸ πάρεις γιὰ δικό του. (Comrauré.)

Νὰ τὸν κάνει¹ νὰ τὰ κοσκινίζει ὅλα, καὶ νὰ μὴ βάζει τίποτε μέσα στὸ κεφάλι του ἀπλῶς καὶ μόνο γιατί ἔχει κύρος καὶ τὸ πιστεύουν οἱ ἄλλοι· οἱ ἀρχές τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ μὴν εἶναι γι' αὐτὸν ἀρχές, ὅπως οὔτε τῶν Στωϊκῶν ἢ τῶν Ἐπικουρίων. Ἄς τοῦ βάλουν μπροστά του τὶς διαφορὲς αὐτὲς γνώμες : θὰ διαλέξει ἂν μπορεῖ, εἰδάλλως θὰ μείνει σὲ ἀμφιβολία. Μονάχα οἱ τρελλοὶ εἶναι βέβαιοι καὶ ἀποφασισμένοι.

Che non men che saper dubbiar m'aggrada?

Γιατὶ ἂν δεχτεῖ τὶς γνώμες τοῦ Ξενοφῶντα καὶ τοῦ Πλάτωνα μὲ τὴ δική του σκέψη, δὲ θάναί πιά οἱ δικές τους γνώμες, θὰ εἶναι οἱ δικές του. Ὅποιος ἀκολουθεῖ ἄλλον δὲν ἀκολουθεῖ τίποτε. Δὲ βρίσκει τίποτε, δὲ γυρεύει καν τίποτε. « *Non sumus sub rege; sibi quisque se vindicet.* » Ἄς ξέρει ὅτι ξέρει, τουλάχιστον. Πρέπει νὰ ποτιστεῖ ἀπὸ τὸ χυμὸ τους, ὄχι νὰ μάθει τὶς θεωρίες τους. Καὶ ἄς ξεχάσει τολμηρὰ, ἂν θέλει, ποῦθε τὶς ἔχει πάρει, νὰ ξέρει ὅμως νὰ τὶς κάνει δικές του. Ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ κρίση⁴ εἶναι κοινὰ στὸν καθένα, καὶ δὲν ἀνήκουν περισσότερο σ' ἐκεῖνον πού τὶς εἶπε πρῶτος ἀπ' ὅ,τι σ' ἐκεῖνον πού τὶς λέει ὕστερα. Δὲν εἶναι περισσότερο γνώμη τοῦ Πλάτωνα παρ' ὅσο δική μου, ἀφοῦ ἐκεῖνος κι ἐγὼ τὸ ἐννοοῦμε καὶ τὸ βλέπουμε ὅμοια. Οἱ μέλισσες κορφολογοῦν ἐδῶ κι ἐκεῖ τὰ λουλούδια, φτιάχνουν ὅμως ἔπειτα μ' αὐτὸ πού τρύγησαν τὸ μέλι τους, πού εἶναι ὀλότελα δικό τους· δὲν εἶναι πιά θυμάρη οὔτε μαντζουράνα: ἔτσι, τὰ κομμάτια πού θὰ δανειστεῖ ἀπὸ ἄλλον θὰ τὰ μεταμορφώσει κι ἀνακατώσει γιὰ νὰ κάνει ἓνα ἔργο ὀλότελα δικό του: δηλονότι τὴν κρίση του. Ἡ ἐκπαίδευσή του, ἡ ἐργασία του κι ἡ μελέτη του δὲν ἔχουν ἄλλο σκοπὸ παρὰ νὰ τὴν πλάσουν.

Ἄς κρύβει⁵ ὅλα ὅσα τὸν βόηθησαν καὶ ἄς μὴ δείχνει παρὰ ἐκεῖνο πού ἔφτιασε μὲ δαῦτα. Οἱ κλέφτες, ἐκεῖνοι πού δανείζονται, ἐπιδεικνύουν τὰ σπύτια τους, τὰ πράματα πού ἀγόρασαν, ὄχι ἐκεῖνο πού παίρνουν ἀπὸ τὸν ἄλλον. Δὲ βλέπετε τοὺς μισθοῦς⁶ ἐνὸς δικαστῆ, βλέπετε τὶς συγγένειες καὶ τὶς τιμὲς πού ἐξασφάλισε στὰ παιδιά του. Κανεὶς δὲ βγάζει στὴ φόρα τὴν εἰσπραξή του : καθένας δείχνει τὸ ἀπόχτημά του⁷.

6. Μὲ τὴν ἀρχικὴ σημασία τῆς λέξης : τὰ « πεσκέσια » πού πρόσφεραν οἱ διάδικοι στοὺς δικαστές.

7. Αὐτὰ πού ἀπόκτησε μὲ ὅ,τι κέρδισε ἢ πῆρε.

Le gain de notre étude, c'est en être devenu meilleur et plus sage.

C'est, disait Épicharmus, l'entendement qui voit et qui oit, c'est l'entendement qui profite tout, qui dispose tout, qui agit, qui domine et qui règne : toutes autres choses sont aveugles, sourdes et sans âme. Certes, nous le rendons servile et couard, pour ne lui laisser la liberté de rien faire de soi. Qui demanda jamais à son disciple ce qu'il lui semble de la Rhétorique et de la Grammaire, de telle ou telle sentence de Cicéron? On nous les plaque en la mémoire toutes empennées, comme des oracles où les lettres et les syllabes sont de la substance de la chose. Savoir par cœur n'est pas savoir : c'est tenir ce qu'on a donné en garde à sa mémoire. Ce qu'on sait droitement, on en dispose, sans regarder au patron, sans tourner les yeux vers son livre. Fâcheuse suffisance qu'une suffisance pure livresque! Je m'attends qu'elle serve d'ornement, non de fondement, suivant l'avis de Platon, qui dit la fermeté, la foi, la sincérité être la vraie philosophie ; les autres sciences et qui visent ailleurs, n'être que fard.

Je voudrais que le Paluël ou Pompée, ces beaux danseurs de mon temps, apprissent des cabrioles à les voir seulement faire, sans nous bouger de nos places, comme ceux-ci veulent instruire notre entendement, sans l'ébranler ; ou qu'on nous apprît à manier un cheval, ou une pique, ou un luth, ou la voix, sans nous y exercer, comme ceux ici nous veulent apprendre à bien juger et à bien parler, sans nous exercer ni à parler ni à juger. Or, à cet apprentissage, tout ce qui se présente à nos yeux sert de livre suffisant : la malice d'un page, la sottise d'un valet, un propos de table, ce sont autant de nouvelles matières.

A cette cause, le commerce des hommes y est merveilleusement propre et la visite des pays étrangers, non pour en rapporter seulement, à la mode de notre noblesse française, combien de pas a Santa-Rotonda, ou la richesse des caleçons de la Signora Livia, ou, comme

• 1. Πυθαγόρειος ποιητής και φιλόσοφος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., πού ἔζησε στά Μέγαρα κι ὕστερα στίς Συρακοῦσες στήν αὐλή τοῦ Ἱέρωνα. Εἶναι ὁ πρῶτος πού ἐπιχείρησε νά ὑψώσει τή λαϊκή φάρσα σέ εἶδος λογοτεχνικό.

2. Τò μαθητή.

3. Ὅσοι πίστευαν ὅτι ἡ παιδαγωγική δέν εἶναι παρά μόνο θεωρία· οἱ σχολαστικοί.

4. Τήν ἀμεση διδαχή ἀπό τὰ ἴδια τὰ πράγματα, τή θεμελιωμένη στήν πείρα.

Τὸ κέρδος τῆς σπουδῆς μας εἶναι ὅτι γίναμε μ' αὐτὴν καλύτεροι καὶ γνωστικότεροι.

Ὁ νοῦς, ἔλεγε ὁ Ἐπίχαρμος¹, εἶν' αὐτὸς ποὺ βλέπει καὶ ἀκούει, ὁ νοῦς εἶναι ποὺ δίνει ἀξία στὸ κάθε τί, ποὺ τὰ ρυθμίζει ὅλα, ποὺ ἐνεργεῖ, ἐξουσιάζει καὶ βασιλεύει: ὅλα τ' ἄλλα εἶναι τυφλά, κουφὰ καὶ δίχως ψυχὴ. Τὸ δίχως ἄλλο, τὸν κάνουμε² δουλόφρονα καὶ ἄναντρο, ὅταν δὲν τὸν ἀφήνουμε ἐλεύθερο νὰ πράξει τίποτε ἀπὸ μόνος του. Ποιὸς ρώτησε ποτὲ τὸ μαθητὴ του τί γνώμη ἔχει γιὰ τὴ Ρητορικὴ καὶ τὴ Γραμματικὴ, γι' αὐτὴ ἢ γιὰ κείνη τὴ φράση τοῦ Κικέρωνα; Μᾶς τὶς κολλᾶνε στὸ μνημονικὸ μας ἀτόφιεσ καὶ ἀμάδητες, σὰ χρησμοὺς ὅπου τὰ γράμματα καὶ οἱ συλλαβὲς εἶναι καὶ ἐκεῖνα οὐσία τοῦ πράγματος. Νὰ ξέρεις ἀπέξω δὲ θὰ πεῖ νὰ ξέρεις: θὰ πεῖ νὰ κρατᾶς στὴ διάθεσή σου ὅ,τι ἔδωσες γιὰ φύλαξη στὴ μνήμη σου. Ὅ,τι ξέρεις καλὰ, τὸ μεταχειρίζεσαι, χωρὶς νὰ κοιτᾶς τὸ μοντέλο, χωρὶς νὰ στρέφεις τὰ μάτια σου στὸ βιβλίον σου. Κακὴ σοφία, ἢ σοφία ἢ καθαρὰ βιβλιακὴ! Θέλω νὰ χρησιμεύει γιὰ στολίδι, ὄχι γιὰ θεμέλιο, σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τοῦ Πλάτωνα, ποὺ λέει ὅτι ἡ δύναμη τῆς ψυχῆς, ἢ πίστη, ἢ εἰλικρίνεια εἶναι ἡ ἀληθινὴ φιλοσοφία, καὶ ὅτι οἱ ἄλλες ἐπιστῆμες, καὶ ποὺ ἀποβλέπουνε σὲ ἄλλα, δὲν εἶναι παρὰ φτιασίδι.

Λέτε ὁ Ραλυῆ³ ἢ ὁ Πομπήιος, αὐτοὶ οἱ σπουδαῖοι χορευτὲς τοῦ καιροῦ μου, νὰ μᾶς μάθαιναν ποτὲ νὰ κάνουμε τοῦμπεσ μὲ τὸ νὰ τοὺς βλέπουμε μονάχα, χωρὶς νὰ μᾶς κουνήσουν ἀπὸ τὶς θέσεις μας, ὅπως τοῦτοι ἐδῶ⁴ θέλουν νὰ μορφώσουν τὸ νοῦ μας χωρὶς νὰ τὸν βάλουν σὲ κίνηση; ἢ νὰ μᾶς μάθαιναν νὰ μεταχειριζόμαστε ἓνα ἄλογο, ἢ ἓνα κοντάρι, ἢ ἓνα λαγοῦτο, ἢ τὴ φωνή, χωρὶς ν' ἀσκηθοῦμε, ὅπως αὐτοὶ θέλουν νὰ μᾶς μάθουν καλὰ νὰ κρίνουμε καὶ καλὰ νὰ μιλοῦμε, χωρὶς ν' ἀσκηθοῦμε στὸ νὰ μιλοῦμε ἢ στὸ νὰ κρίνουμε; Σ' αὐτὴ λοιπὸν τὴ μαθητεία ποὺ λέω, κάθε τί ὅπου πέφτει τὸ μάτι μας εἶναι σὰ διδαχὴ ἀπὸ βιβλίον: ἢ πονηριὰ ἐνὸς ἀκολούθου, ἢ ἀνοησία ἐνὸς ὑπηρέτη, μιὰ κουβέντα τοῦ τραπεζιοῦ, ὅλα τοῦτα εἶναι νέα ὑλικά [γιὰ γνώση, γιὰ μάθηση].

Γιὰ τὸ σκοπὸ τοῦτο⁵, ἡ συναναστροφὴ μὲ τοὺς ἀνθρώπους εἶναι μέσο θαυμασιότατο, καὶ ὁ πηγαιμὸς σὲ ξένους τόπους, ὄχι γιὰ νὰ λέμε μονάχα, ὅταν γυρίσουμε, ὅπως κάνουν οἱ Γάλλοι εὐγενεῖς μας, πόσα βήματα ἔχει ἡ Σάντα-Ροτόντα⁶, ἢ τί πλούσια βρακιὰ ποὺ ἔχει ἡ Σινιόρα Λίβια, ἢ, σὰν ἄλ-

5. Τὸ ρωμαϊκὸ Πάνθεον, ποὺ χτίστηκε στὸν αἰῶνα τοῦ Αὐγούστου καὶ ποὺ ἔγινε ἀργότερα ἐκκλησία, ἢ Ἁγία Μαρία τῶν Μαρτύρων, λαϊκὰ «Ροτόντα», γιὰ τὸ σχῆμα της.

d'autres, combien le visage de Néron, de quelque vieille ruine de là, est plus long ou plus large que celui de quelque pareille médaille, mais pour en rapporter principalement les humeurs de ces nations et leurs façons, et pour froter et limer notre cervelle contre celle d'autrui. Je voudrais qu'on commençât à le promener dès sa tendre enfance, et premièrement, pour faire d'une pierre deux coups, par les nations voisines où le langage est plus éloigné du nôtre, et auquel, si vous ne la formez de bonne heure, la langue ne se peut plier.

Aussi bien est-ce une opinion reçue d'un chacun que ce n'est pas raison de nourrir un enfant au giron de ses parents. Cette amour naturelle les attendrit trop et relâche, voire les plus sages. Ils ne sont capables ni de châtier ses fautes, ni de le voir nourri grossièrement, comme il faut, et hasardeusement. Ils ne le sauraient souffrir revenir suant et poudreux de son exercice, boire chaud, boire froid, ni le voir sur un cheval rebours, ni contre un rude tireur, le fleuret au poing, ni la première arquebuse. Car il n'y a remède: qui en veut faire un homme de bien, sans doute il ne le faut épargner en cette jeunesse, et souvent choquer les règles de la médecine :

*Vitamque sub dio et trepidis agat
In rebus.*

Ce n'est pas assez de lui roidir l'âme; il lui faut aussi roidir les muscles. Elle est trop pressée, si elle n'est secondée, et a trop à faire de seule fournir à deux offices. Je sais combien ahane la mienne en compagnie d'un corps si tendre, si sensible, qui se laisse si fort aller sur elle. Et aperçois souvent en ma leçon, qu'en leurs écrits mes maîtres font valoir, pour magnanimité et force de courage, des exemples qui tiennent volontiers plus de l'épaississure de la peau et dureté des

-
1. Τῆς Ρώμης.
 2. Τοὺς τρόπους τῆς ζωῆς τους, τὰ ἤθη τους.
 3. Τὸ μαθητή.
 4. Τοὺς γονεῖς.
 5. « Ἀπὸ τὴν ἀσκησὴ του », λέει ὁ Montaigne.
 6. « Ἀρχεβούζιον », λέει ὁ Montaigne.
 7. « Για σκεπὴ ἄς μὴν ἔχει παρὰ τὸν οὐρανό, ἄς ζεῖ μέσα στοὺς κινδύνους. »
(Ὁράτιος, Ὁδές, III, 2, 5.)

λοι, πόσο τὸ πρόσωπο τοῦ Νέρωνα, πού βρίσκεται σὲ κανένα παλιὸ ἐρεῖπιο τοῦ τόπου ἐκείνου¹, εἶναι μακρύτερο ἢ πλατύτερο ἀπὸ τὸ πρόσωπο κανενὸς ἄλλου ὁμοίου μετάλλιου· παρὰ γιὰ νὰ ξέρουμε πρωτίστως ὅταν γυρίσουμε τοὺς χαρακτῆρες αὐτῶν τῶν ἐθνῶν καὶ τοὺς τρόπους τους², καὶ γιὰ νὰ τρίψουμε καὶ νὰ λιμάρουμε τὸ μυαλό μας πάνω στὸ μυαλό τοῦ ἄλλου. Θὰ ἤθελα ν' ἄρχιζαν νὰ τὸν τριγυρίζουν³ ἀπὸ τὰ τρυφερὰ παιδιάτικα χρόνια του, καὶ πρῶτα-πρῶτα, γιὰ νὰ χτυπήσουμε μ' ἓνα σμπάρο δυὸ τρυγόνια, σ' ἐκεῖνα τὰ γειτονικά ἔθνη πού τὸ ἰδίωμά τους διαφέρει περισσότερο ἀπὸ τὸ δικό μας καὶ πού ἡ γλῶσσα δὲ μπορεῖ νὰ συμμορφωθεῖ μ' αὐτὸ ἂν δὲν ἀσκηθεῖ ἀπὸ νωρίς.

Γιὰ τοῦτο ἄλλωστε ὅλοι πιστεύουν ὅτι δὲν εἶναι σωστὸ ν' ἀναθρέφεται ἓνα παιδί μέσα στὰ πόδια τῶν γονιῶν του. Αὐτὴ ἡ φυσικὴ ἀγάπη τοὺς τρυφεραίνει⁴ πάρα πολὺ καὶ τοὺς χαλαρώνει, ἀκόμα καὶ τοὺς πιὸ μυαλωμένους. Δὲν ἔχουν τὴ δύναμη οὔτε νὰ τιμωρήσουν τὰ λάθη του, οὔτε νὰ τὸ βλέπουν νὰ τρέφεται χοντρά, ὅπως πρέπει, καὶ στὴν τύχη. Δὲ θὰ ὑπόμεναν νὰ τὸ βλέπουν νὰ γυρνᾷ ἰδρωμένο καὶ σκονισμένο ἀπὸ τὸ τρέξιμο ἢ τὸ πῆδημα⁵, νὰ πίνει ζεστά, νὰ πίνει κρύα, οὔτε νὰ τὸ βλέπουν πάνω σ' ἓνα ἀτίθασο ἄλογο, οὔτε ἐνάντια σ' ἓνα γερὸ μονομάχο, μὲ τὸ ξίφος στὸ χέρι, ἢ μὲ τὸ πρῶτο ντουφέκι⁶ του. Γιατὶ δὲν ὑπάρχει γιατροειά: ὅποιος θέλει νὰ τὸ κάνει σωστὸ ἄντρα, σίγουρα δὲν πρέπει νὰ τὸ πολυγνιάζεται σὲ τοῦτα τὰ παιδιάτικα χρόνια, καὶ πρέπει συχνὰ νὰ μὴ λογαριάζει τοὺς κανόνες τῆς ἰατρικῆς:

*Vitamque sub dio et trepidis agit
'In rebus'.*

Δὲν εἶναι ἀρκετὸ νὰ τοῦ σκληρύνει⁸ τὴν ψυχὴ· πρέπει νὰ τοῦ σκληρύνει καὶ τὰ μούσकुλα. Ζορίζεται πολὺ ἂν δὲν τὴ βοηθοῦνε, καὶ τῆς πέφτει πάρα πολὺ βάρος, νὰ κάνει μόνη δυὸ δουλειές⁹. Ξέρω πόσο μοχθεῖ ἡ δική μου, συντροφεμένη ἀπὸ ἓνα κορμὶ τόσο μαλθακό, τόσο ντελικάτο, πού στηρίζεται ἀπάνω της τόσο πολὺ. Καὶ βλέπω συχνὰ σ' αὐτὰ πού διαβάζω, ὅτι οἱ δάσκαλοί μου¹⁰ στὰ βιβλία τους παρουσιάζουν, γιὰ μεγαλοψυχία καὶ σθένος, παραδείγματα¹¹ πού ἔχουν νὰ κάνουν περισσότερο μὲ τὸ πάχος τοῦ δέρματος καὶ τὴ σκληράδα

8. Ὁ γονιὸς τοῦ γιοῦ του.

9. Δηλαδή νὰ φροντίζει μόνη της ἡ ψυχὴ νὰ σκληρύνει καὶ τὸ σῶμα καὶ τὸν ἑαυτὸ της.

10. Οἱ ἀγαπημένοι του συγγραφεῖς.

11. Γεγονότα, περιπτώσεις.

os. J'ai vu des hommes, des femmes et des enfants ainsi nés qu'une bastonnade leur est moins qu'à moi une chiquenaude, qui ne remuent ni langue ni sourcil aux coups qu'on leur donne. Quand les athlètes contrefont les philosophes en patience, c'est plutôt vigueur de nerfs que de cœur. Or, l'accoutumance à porter le travail est accoutumance à porter la douleur: « *labor callum obducit dolori* ». Il le faut rompre à la peine et âpreté des exercices pour le dresser à la peine et âpreté de la déslouteure, de la colique, du cautère, et de la geôle, et de la torture. Car de ces dernières ici encore peut-il être en prise, qui regardent les bons selon le temps, comme les méchants. Nous en sommes à l'épreuve. Quiconque combat les lois menace les plus gens de bien d'écourgées et de la corde.

Et puis, l'autorité du gouverneur, qui doit être souveraine sur lui, s'interrompt et s'empêche par la présence des parents. Joint que ce respect que la famille lui porte, la connaissance des moyens et grandeurs de sa maison, ce ne sont à mon opinion pas légères incommodités en cet âge.

En cette école du commerce des hommes, j'ai souvent remarqué ce vice, qu'au lieu de prendre connaissance d'autrui, nous ne travaillons qu'à la donner de nous, et sommes plus en peine d'exploiter notre marchandise que d'en acquérir de nouvelle. Le silence et la modestie sont qualités très commodes à la conversation. On dressera cet enfant à être épargnant et ménager de sa suffisance, quand il l'aura acquise; à ne se formaliser point des sottises et fables qui se diront en sa présence, car c'est une incivile importunité de choquer tout ce qui n'est pas de notre appétit. Qu'il se contente de se corriger soi-même, et ne semble pas reprocher à autrui tout ce qu'il refuse à faire, ni contraster aux mœurs publiques. « *Licet sapere sine pompa, sine invidia.* »

1. Όπου ή εύψυχία είναι ζήτημα φυσικής δύναμης, γερής και χοντροκομμένης φτιασιάς, και όχι δυνατής ψυχής.

2. « Η εργασία μάς κάνει ν' αντέχουμε στον πόνο. » (Κικέρων, *Tusculanæ disputationes*, II, 15.)

3. Ένας τέτοιος καιρός ήτανε και ο καιρός του Montaigne, που γνώρισε το σάλαγο των θρησκευτικών πολέμων.

4. Σύνδεση απότομη με τα όσα παραπάνω είπε για τη βλαβερή επίρροή που άσκει κάποτε ή οικογενειακή άνατροφή στα παιδιά.

τῶν κοκάλων¹. Είδα ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιά μὲ τέτοιο φυσικό, πού ἕνα ξυλοκόπημα τὸ νιώθουν λιγότερο παρὰ ἐγὼ ἕνα χτύπημα μὲ τὸ δάχτυλο, πού δὲν κουνοῦν οὔτε γλώσσα οὔτε φρούδι ὅταν τὶς τρώνε. Ὅταν οἱ ἀθλητὲς μιμοῦνται τὴν ἀντοχὴ τῶν φιλοσόφων, τοῦτο εἶναι περισσότερο δύναμη τῶν νεύρων παρὰ τῆς ψυχῆς. Ἐκεῖνος πού μαθαίνει ν' ἀντέχει στὴ δουλειά, μαθαίνει ν' ἀντέχει στὸν πόνο: «*labor callum obducit dolori*²». Πρέπει ν' ἀσκηθεῖ στὸν πόνο καὶ στὴ σκληράδα τῶν ἀσκήσεων, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ὑπομένει τὸν πόνο καὶ τὴ σκληράδα τῆς ἐξάρθρωσης, τοῦ κωλικόπονου, τοῦ καυτήριου, ὅπως καὶ τῆς φυλακῆς καὶ τῶν βασανιστηρίων. Γιατὶ καὶ τὰ τελευταῖα τοῦτα μπορεῖ νὰ τοῦ τύχουν, ἀφοῦ, κατὰ τοὺς καιροὺς³, εἶναι καὶ γιὰ τοὺς καλοὺς ὅπως καὶ γιὰ τοὺς κακοὺς. Τὸ δοκιμάζουμε αὐτὸ σήμερα. Ὁ ἀντάρτης ἀπειλεῖ τοὺς καλύτερους ἀνθρώπους μὲ τὸ βούρδουλα καὶ μὲ τὸ σκοινί.

Κι ἔπειτα⁴, ἡ ἐξουσία τοῦ παιδαγωγοῦ, πού πρέπει νὰ εἶναι ἡ πρώτη καὶ μόνη ἀπάνω του⁵, κόβεται καὶ σκοντάφτει ὅταν εἶναι παρόντες οἱ γονεῖς. Πρόσθεσε ὅτι τὸ νὰ τὸν ἔχουν ὅλοι στὸ σπίτι μὴ στάξει καὶ μὴ βρέξει, τὸ νὰ γνωρίζει τὰ πλούτη καὶ τὰ μεγαλεῖα τῆς οἰκογένειας του, δὲν εἶναι, νομίζω, μικρὰ μειονεχτήματα σὲ τούτη τὴν ἡλικία.

Σ' αὐτὸ τὸ σχολειὸ τῆς συναναστροφῆς μὲ τοὺς ἀνθρώπους, παρατήρησα συχνὰ τοῦτο τὸ ἐλάττωμα, ὅτι ἀντὶ νὰ προσπαθοῦμε νὰ γνωρίσουμε τὸν ἄλλον, δὲν κάνουμε παρὰ νὰ προσπαθοῦμε οἱ ἄλλοι νὰ μᾶς γνωρίσουν ἐμᾶς, καὶ περισσότερο πασκίζουμε νὰ πουλήσουμε τὴν πραμάτεια μας παρὰ ν' ἀποχτήσουμε καινούρια. Ἡ σιωπὴ καὶ ἡ μετριοφροσύνη εἶναι ἀρετὲς πολὺ καλὲς γιὰ τὴ συναναστροφή. Θὰ ἀσκηθεῖ τὸ παιδί τοῦτο⁶ νὰ μὴ δείχνει καὶ νὰ μὴ φανερώνει τὶς γνώσεις του, ὅταν θὰ τὶς ἔχει ἀποχτήσει⁷ νὰ μὴ θυμώνει μὲ τὶς ἀνοησίες καὶ τὰ παραμύθια⁸ πού θὰ λέγονται μπροστά του, γιὰτὶ εἶναι ἕνα ἄπρεπο ἰδίωμα νὰ χτυποῦμε ὅ,τι δὲν εἶναι τοῦ γούστου μας. Ἄς ἀρκεῖται στὸ νὰ διορθώνει τὸν ἑαυτό του, καὶ ἄς μὴ φαίνεται νὰ κατηγορεῖ τοὺς ἄλλους γιὰ ὅ,τι ἀρνοιοῦνται νὰ κάνουν, οὔτε νὰ πηγαίνει ἐνάντια στὰ κοινὰ ἦθη: «*Licet sapere sine pompa, sine invidia.*⁹»

5. Ἀπάνω στὸ μαθητή.

6. Τὸ παιδί πού ἔχει ὑπ' ὄψη του ὁ Montaigne, καὶ πού τὸ ζήτημα τῆς παιδείας καὶ τῆς ἀγωγῆς του τοῦ ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ γράψει τοῦτο τὸ δοκίμιο.

7. Ἀερολογίες, ἀρλοῦμπες.

8. « Μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς σοφὸς χωρὶς φαντασμάρα, χωρὶς οἴηση. » (Σενέκας, Ἐπιστ., 103.)

Fuie ces images régenteuses et inciviles, et cette puérile ambition de vouloir paraître plus fin pour être autre, et, comme si ce fût marchandise malaisée que répréhensions et nouvelletés, vouloir tirer de là nom de quelque péculière valeur. Comme il n'affiert qu'aux grands poètes d'user des licences de l'art, aussi n'est-il supportable qu'aux grandes âmes et illustres de se privilégier au-dessus de la coutume. «*Si quid Socrates et Aristippus contra morem et consuetudinem fecerint, idem sibi ne arbitretur licere: magnis enim illi et divinis bonis hanc licentiam assequabantur.*» On lui apprendra de n'entrer en discours ou contestation que où il verra un champion digne de sa lutte, et là même à n'employer pas tous les tours qui lui peuvent servir, mais ceux-là seulement qui lui peuvent le plus servir. Qu'on le rende délicat au choix et triage de ses raisons, et aimant la pertinence et par conséquent la brièveté. Qu'on l'instruise surtout à se rendre et à quitter les armes à la vérité, tout aussitôt qu'il l'apercevra: soit qu'elle naisse ès mains de son adversaire, soit qu'elle naisse en lui-même par quelque ravissement. Car il ne sera pas mis en chaise pour dire un rôle prescrit. Il n'est engagé à aucune cause que par ce qu'il l'approuve. Ni ne sera du métier où se vend à purs deniers comptants la liberté de se pouvoir repentir et reconnaître. «*Neque, ut omnia quæ præscripta et imperata sint defendat, necessitate ulla cogitur.*»

Si son gouverneur tient de mon humeur, il lui formera la volonté à être très loyal serviteur de son prince et très affectionné et très courageux; mais il lui refroidira l'envie de s'y attacher autrement que par un devoir public. Outre plusieurs autres inconvénients qui blessent notre franchise par ces obligations particulières, le jugement d'un homme gagé et acheté, ou il est moins entier et moins libre, ou il est taché et d'imprudence et d'ingratitude.

Un courtisan ne peut avoir ni loi ni volonté de dire et penser

1. «*Ἄν ὁ Ἀριστιππος καὶ ὁ Σωκράτης δὲ σεβάστηκαν πάντα τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα, θὰ ἦταν λάθος νὰ πιστεύαμε ὅτι μπορούμε νὰ τοὺς μιμηθοῦμε. Ἡ μεγάλη τους καὶ σχεδὸν θεϊκὴ ἀξία τοὺς ἔδινε αὐτὴ τὴν ἐλευθερία.*» (Κικέρων, *De Officiis*, I, 41.)

2. «*Καμιὰ ἀνάγκη δὲν τὸν ὑποχρεώνει νὰ ὑπερασπίσει κάθε τι ποὺ θὰ θελεῖ κανεὶς νὰ τὸν βιάσει νὰ τὸ ὑπερασπίσει.*» (Κικέρων, *Academicæ quæstiones*, II, 3.) Σὲ τοῦτες τὶς τελευταῖες φράσεις δείχνει ὁ Montaigne ὀλοφάνερα ὅλο του τὸ φιλελεύθερο φρόνημα. Θὰ περάσουν ὁμῶς δυὸ αἰῶνες καὶ ἡ περίφημη «*ἀνοχή*», ἡ tolérance, θὰ

Ἄς ἀποφεύγει τις δασκαλίστικες ἐκεῖνες καὶ ἄπρεπες φράσεις, καὶ τὴν παιδιαστικὴ αὐτὴ φιλοδοξία νὰ θέλει νὰ φαίνεται πιὸ ἔξυπνος ἐπειδὴ τάχα εἶναι διαφορετικός, καί, σὰ νὰ ἦταν πράγμα δύσκολο οἱ ἐπικρίσεις καὶ οἱ νεωτερισμοί, νὰ θέλει νὰ τοῦ δίνουν αὐτὰ μιὰ ἰδιαίτερη ἀξία. Ὅπως μόνο τῶν μεγάλων ποιητῶν προνόμιο εἶναι οἱ ποιητικὲς ἄδειες, ἔτσι καὶ μόνο οἱ μεγάλες καὶ ἔνδοξες ψυχὲς μποροῦν προνομιακὰ νὰ ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὰ συνηθισμένα. « *Si quid Socrates et Aristippus contra morem et consuetudinem fecerint, idem sibi ne arbitretur licere, magnis enim illi et divinis bonis hanc licentiam assequerantur.* »¹ Θὰ τοῦ μάθουν νὰ μὴν ἀνοίγεται σὲ κουβέντες ἢ συζητήσεις παρὰ μονάχα ὅταν βλέπει ἀντίπαλο πού ν' ἀξίζει τὴ μάχη, καὶ ἐκεῖ ὁμως νὰ μὴ μεταχειρίζεται ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα πού μποροῦν νὰ τὸν ὑπηρετήσουν, παρὰ ἐκεῖνα μόνο πού μποροῦν περισσότερο νὰ τὸν ὑπηρετήσουν. Ἄς τὸν μάθουν νὰ εἶναι λεπτὸς στὸ διάλεγμα καὶ στὸ κοσκίνισμα τῶν ἐπιχειρημάτων του, καὶ ν' ἀγαπᾷ τὸ ταιριαχτὸ καὶ τὸ πρεπούμενο καὶ ἄρα τὴ συντομία. Ἄς τὸν μάθουν προπάντων νὰ παραδίδεται καὶ νὰ καταθέτει τὰ ὄπλα στὴν ἀλήθεια εὐθύς πού θὰ τὴν ξανοίξει: εἴτε γεννιέται στὰ χέρια τοῦ ἀντιπάλου του, εἴτε γεννιέται μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του ἀπὸ κάποια ἀλλαγὴ γνώμης. Γιατὶ δὲ θὰ τὸν βάλουν σὲ καμιὰ ἔδρα γιὰ νὰ λέει ἓνα ρόλο ἀπὸ πρὶν ὀρισμένο. Δὲν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ὑπερασπίζει καμιὰ ὑπόθεση, παρὰ μονάχα γιατί τὴν ἐπιδοκιμάζει. Οὔτε θὰ κάμει δουλειὰ ὅπου πουλιέται μὲ καθαρὴ μετρητὴ μονέδα ἢ ἐλευθερία τοῦ νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ μετανιώνει καὶ ν' ἀλλάζει τὴ γνώμη του. « *Neque, ut omnia quæ præscripta et imperata sint defendat, necessitate ulla cogitur.* »

Ἄν ὁ δάσκαλός του μοῦ μοιάζει στὰ γούστα³, θὰ τὸν μάθει νὰ θέλει νὰ εἶναι πολὺ πιστὸς ὑπηρέτης τοῦ βασιλιᾶ του καὶ πολὺ ἀφοσιωμένος καὶ πολὺ θαρραλέος· θὰ τοῦ κρυώσει ὁμως τὴν ὄρεξιν νὰ θέλει νὰ τοῦ εἶναι προσκολλημένος καὶ ἀλλιώτικα παρὰ ἀπὸ χρέος πολίτη. Ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ἄλλα μειονεχτήματα πού ἔχουν οἱ ἰδιαίτερες αὐτὲς ὑποχρεώσεις καὶ πού πληγώνουν τὴν παρρησία μας, ἡ γνώμη ἑνὸς ἀνθρώπου μισθωμένου καὶ ἀγορασμένου ἢ εἶναι λιγότερο ὀλάκερη καὶ λιγότερο λεύτερη, ἢ μπορεῖ νὰ κατηγορηθεῖ καὶ γιὰ ἀπερίσκεπτη καὶ ἀχάριστη.

Ἐνας αὐλικὸς δὲ μπορεῖ ν' ἄχει ἄλλο νόμο καὶ θέληση παρὰ νὰ μιλᾷ καὶ

ἔξακολουθεῖ νὰ εἶναι γιὰ πάμπολλους ἀνθρώπους κάτι τὸ ἐξαιρετικὰ δύσκολο. Δὲν εἶναι καὶ σήμερα ἀκόμα;

3. Στὸ χαρακτῆρα καὶ στὶς ιδέες.

que favorablement d'un maître qui, parmi tant de milliers d'autres sujets, l'a choisi pour le nourrir et élever de sa main. Cette faveur et utilité corrompent, non sans quelque raison, sa franchise, et l'éblouissent. Pour tant voit-on coutumièrement le langage de ces gens-là divers à tout autre langage d'un état, et de peu de foi en telle matière.

Que sa conscience et sa vertu reluisent en son parler et n'aient que la raison pour guide. Qu'on lui fasse entendre que de confesser la faute qu'il découvrira en son propre discours, encore qu'elle ne soit aperçue que par lui, c'est un effet de jugement et de sincérité, qui sont les principales parties qu'il cherche; que l'opiniâtrer et contester sont qualités communes, plus apparentes aux plus basses âmes; que se raviser et se corriger, abandonner un mauvais parti sur le cours de son ardeur, ce sont qualités rares, fortes et philosophiques.

On l'avertira, étant en compagnie, d'avoir les yeux partout; car je trouve que les premiers sièges sont communément saisis par les hommes moins capables et que les grandeurs de fortune ne se trouvent guère mêlées à la suffisance. J'ai vu, cependant qu'on s'entretenait, au haut bout d'une table, de la beauté d'une tapisserie ou du goût de la malvoisie, se perdre beaucoup de beaux traits à l'autre bout. Il sondera la portée d'un chacun: un bouvier, un maçon, un passant; il faut tout mettre en besogne et emprunter chacun selon sa marchandise, car tout sert en ménage; la sottise même et faiblesse d'autrui lui sera instruction. A contrerôler les grâces et façons d'un chacun, il s'engendrera envie des bonnes et mépris des mauvaises.

Qu'on lui mette en fantaisie une honnête curiosité de s'enquérir de toutes choses; tout ce qu'il y aura de singulier autour de lui, il le verra: un bâtiment, une fontaine, un homme, le lieu d'une bataille ancienne, le passage de César ou de Charlemagne,

*Quæ tellus sit lenta gelu, quæ putris ab æstu,
Ventus in Italiam quis bene vela ferat.*

1. « Χρησιμότητα », λέει ο Montaigne.

2. Σε όλους και σε όλα, σε ό,τι γίνεται γύρω του· σε ό,τι λένε όχι μονάχα οι σπουδαίοι (κοινωνικά) αλλά και οι πιο κοινοί άνθρωποι.

3. Για το παιδί που εκπαιδεύεται, για το συγκεκριμένο και ιδεώδη συγχρόνως μαθητή που έχει υπό όψη του ο Montaigne.

4. « Ποιός τόπος είναι μαργωμένος από το κρύο ή φλογισμένος από τον ήλιο,

νά σκέφτεται εὐνοϊκὰ γιὰ ἓναν ἀφέντη πού, μέσα σὲ τόσες ἄλλες χιλιάδες ὑπηκόους, τὸν διάλεξε καὶ ἀνάλαβε νὰ τὸν θρέφει καὶ νὰ τὸν συντηρεῖ. Ἡ εὐνοια αὐτὴ καὶ τὸ συμφέρον¹ τοῦ καταστρέφουν, ὄχι καὶ ἐντελῶς ἀδικαιολόγητα, τὴν ἐλευθερία τῆς γνώμης, καὶ τὸν θαμπώνουν. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς βλέπει κανεὶς συνήθως ὁ τρόπος πὸν μιλοῦν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι νᾶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὴν ὁμιλία κάθε ἄλλης κατηγορίας ἀνθρώπων, καὶ πολὺ λίγο ἀξιόπιστος σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα.

Ἡ συνείδησή του καὶ ἡ ἀρετὴ του ἄς λάμπουν στὰ λόγια του καὶ ἄς ἔχουν τὸ λογικὸ μόνον ὁδηγό. Ἄς τὸν κάνουν νὰ νιώσει ὅτι τὸ νὰ ὁμολογήσει τὸ λάθος πὸν θὰ ἀνακαλύψει στὰ ἴδια τὰ λόγια του, ἔστω καὶ ἂν δὲν τὸ ἔχει καταλάβει παρὰ μονάχα αὐτός, εἶναι κάτι πὸν δείχνει κρίση καὶ εἰλικρίνεια, οἱ ὁποῖες εἶναι τὰ κυριότερα προτερήματα πὸν ἐπιδιώκει· ὅτι τὸ νὰ ὑποστηρίξει μὲ πείσμα τὶς γνώμες του καὶ νὰ ἐρίξει εἶναι ιδιότητες χυδαῖες, πὸν τὶς συναντάει κανεὶς περισσότερο στὶς πολὺ ταπεινὲς ψυχές· ὅτι τὸ ν' ἀλλάζει κανεὶς ἰδέα καὶ νὰ διορθώνει τὰ λάθη του, νὰ παρατᾶ μιὰ σφαλερὴ γνώμη τὴν ὥρα πὸν εἶναι συνεπαρμένος ἀπὸ δαύτη, εἶναι ἀρετὲς σπάνιες, γερὲς καὶ φιλοσοφικές.

Θὰ τοῦ μάθουν, ὅταν βρῖσκεται σὲ συναναστροφές, νᾶχει τὰ μάτια του σὲ ὅλα²· γιατί βρῖσκω ὅτι συνήθως οἱ πρῶτες θέσεις εἶναι πιασμένες ἀπὸ τοὺς λιγότερο ἀξιους ἀνθρώπους καὶ ὅτι τὰ κοινωνικὰ μεγαλεῖα δὲν εἶναι καθόλου ἀνακατωμένα μὲ μόρφωση. Μοῦ ἔτυχε νὰ δῶ, τὴν ὥρα πὸν στὴν τιμητικὴ ἄκρη τοῦ τραπεζιοῦ γινότανε κουβέντα γιὰ τὴν ὁμορφιὰ μιᾶς ταπετσαρίας ἢ γιὰ τὴ γέψη τῆς μαυροδάφνης, νὰ χάνονται πολλὲς ὁμορφες κουβέντες πὸν λέγονταν στὴν ἄλλη ἄκρη. Θὰ κοιτάξει βαθιὰ τὴν ἀξία τοῦ καθενός: τοῦ βοῖδολάτη, τοῦ χτίστη, τοῦ διαβάτη· πρέπει ὅλα νὰ τὰ χρησιμοποιήσει καὶ νὰ πάρει ἀπὸ τὸν καθένα κατὰ τὴν πραγματεία του, γιατί σ' ἓνα νοικοκυριὸ ὅλα χρειάζονται· ἀκόμα καὶ ἡ ἀνοησία καὶ ἡ ἀδυναμία τοῦ ἄλλου θὰ εἶναι γι' αὐτὸν μάθημα³. Παρατηρώντας τὶς χάρες καὶ τὸ φέρσιμο καθενός, θὰ αἰστανθεῖ ὄρεξη γιὰ τὶς καλὲς καὶ γιὰ τὶς κακὲς περιφρόνηση.

Ἄς φυτέψουν μέσα του μιὰ φρόνιμη περιέργεια νὰ ζητεῖ νὰ μαθαίνει τὸ κάθε τί· ὅ,τι παράξενο βρῖσκεται γύρω του, θὰ τὸ δεῖ: ἓνα κτίριο, μιὰ κρήνη, ἓναν ἄνθρωπο, τὸν τόπο μιᾶς ἀρχαίας μάχης, τὸ πέρασμα τοῦ Καίσαρα ἢ τοῦ Καρλομάγνου,

*Quæ tellus sit lenta gelu, quæ putris ab æstu,
Ventus in Italiam quis bene vela ferat⁴.*

ποιὸς εἶναι ὁ ἀέρας πὸν σπρώχνει γοργότερα τὰ πλοῖα πρὸς τὴν Ἰταλία. (Προπέρτιος, IV, 3, 39.)

Il s'enquerra des mœurs, des moyens et des alliances de ce prince et de celui-là. Ce sont choses très plaisantes à apprendre et très utiles à savoir.

En cette pratique des hommes, j'entends y comprendre, et principalement, ceux qui ne vivent qu'en la mémoire des livres. Il pratiquera, par le moyen des histoires, ces grandes âmes des meilleurs siècles. C'est un vain étude, qui veut; mais qui veut aussi, c'est un étude de fruit inestimable: et le seul étude, comme dit Platon, que les Lacédémoniens eussent réservé à leur part. Quel profit ne ferait-il en cette part-là, à la lecture des *Vies* de notre Plutarque? Mais que mon guide se souviennne où vise sa charge et qu'il n'imprime pas tant à son disciple la date de la ruine de Carthage que les mœurs d'Hannibal et de Scipion, ni tant où mourut Marcellus que pourquoi il fut indigne de son devoir qu'il mourut là. Qu'il ne lui apprenne pas tant les histoires qu'à en juger. C'est, à mon gré, entre toutes, la matière à laquelle nos esprits s'appliquent de plus diverse mesure. J'ai lu en Tite-Live cent choses que tel n'y a pas lu. Plutarque en a lu cent, outre ce que j'y ai su lire, et, à l'aventure, outre ce que l'auteur y avait mis. A d'aucuns, c'est un pur étude grammairien; à d'autres, l'anatomie de la philosophie, en laquelle les plus abstruses parties de notre nature se pénètrent. Il y a dans Plutarque beaucoup de discours étendus, très dignes d'être sus, car, à mon gré, c'est le maître ouvrier de telle besogne; mais il y en a mille qu'il n'a que touché simplement: il guigne seulement du doigt par où nous irons, s'il

1. *Ἰπτίας Μείζων.*

2. *Τῆς μελέτης τῆς Ἱστορίας.*

3. *Τοῦ Πλούταρχου μας!* Ὁ Πλούταρχος ἦτανε τὸ μεγάλο πάθος τοῦ Montaigne, καὶ ἴσως τὸ σπουδαιότερο πρότυπό του γιὰ τὰ *Λοκίμα*, πρότυπο, φυσικά, μονάχα γιὰ τὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα (ἀναδρομὴ σὲ συγγραφεῖς, ποιητές, παράθεση χωρίων, στίχων κ.τ.λ.) καὶ γιὰ τὴ μορφὴ, ἀλλὰ σὲ ὅ,τι ἐξωτερικὸ ἔχει. Στὴν ὀργάνωση, στὴ βαθύτερη ὑφὴ τοῦ λόγου, στὸν τόνο, ὁ Montaigne δὲ θυμίζει κανένα, οὔτε ἀρχαῖο οὔτε νεώτερο συγγραφέα, εἶναι ἀπόλυτα προσωπικός, καί, συγκρινόμενος ἰδιαίτερα μὲ τὸν Πλούταρχο, πολὺ ἀνώτερός του. Ὁ Πλούταρχος ζεῖ σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου γλώσσα καὶ φιλολογία ἔχουν χάσει τὴν ἰκμάδα τους, ἐνῶ ὁ Montaigne σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ γλώσσα γαλλικὴ καὶ λογοτεχνία ἔχουν τοὺς πιὸ πλούσιους χυμούς τους, βρίσκονται στὴν καλύτερη ὥρα τους. Ἀλλὰ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτά, — ἂν μπορούμε νὰ τὰ ξεχάσουμε μιλώντας γιὰ λογοτέχνη, — σὰ σκέψη, σὰ γενικὴ ἀνθρώπινη ἐποπτεία, σὰν ιδιο-

Θὰ ζητήσει νὰ μάθει τὰ ἥθη, τὴ δύναμη καὶ τὶς συμμαχίες τοῦ τάδε βασιλιᾶ, καὶ τοῦ ἄλλου ἐκείνου. Εἶναι πράματα πού πολὺ εὐχάριστα τὰ μαθαίνουμε καὶ πού εἶναι πολὺ χρήσιμα νὰ τὰ ξέρουμε.

Σ' αὐτὴ τῇ συναναστροφῇ μὲ τοὺς ἀνθρώπους, ἔχω τὴ γνώμη ὅτι πρέπει νὰ περιληφθοῦν, καὶ πρῶτα-πρῶτα, ἐκεῖνοι πού δὲ ζοῦν παρὰ μονάχα μὲς στὸ μνημονικὸ τῶν βιβλίων. Θὰ συναναστραφεῖ, διαβάζοντας τὶς ἱστορίες, τὶς μεγάλες αὐτὲς ψυχὲς τῶν καλύτερων αἰώνων. Εἶναι μιὰ μάταιη μελέτη, ἂν θέλετε εἶναι ὅμως, ἐπίσης ἂν θέλετε, καὶ μιὰ μελέτη ἀνεκτίμητης χρησιμότητος, καὶ ἡ μόνη μελέτη, καθὼς λέει ὁ Πλάτωνας¹, πού οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐπέτρεπαν στὸν ἑαυτό τους. Τί ὄφελος δὲ θάχει, στὸ ζήτημα τοῦτο², διαβάζοντας τοὺς *Βίους* τοῦ Πλούταρχου μας³; Ἄλλὰ ὁ ὁδηγός μου⁴ ἄς θυμᾶται τὸ τί σκοπὸ ἔχει τὸ ἔργο του καὶ ἄς μὴ χαράζει τόσο [στὸ νοῦ] τοῦ μαθητῆ του τὴν ἡμερομηνία τῆς καταστροφῆς τῆς Καρχηδόνας, ὅσο τὰ ἥθη τοῦ Ἀννίβα καὶ τοῦ Σκιπίωνα, οὔτε τόσο ποῦ πέθανε ὁ Μάρκελλος, ὅσο τὸ γιατί ἦταν ἀνάξιό του τὸ νὰ πεθάνει ἐκεῖ⁵. Ἄς μὴν τοῦ μάθει τόσο τὶς ἱστορίες, ὅσο τὸ νὰ τὶς κρίνει. Εἶναι, νομίζω, τὸ ὑλικὸ ὅπου, περισσότερο παρὰ σὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο, τὰ μυαλά μας καταγίνονται κατὰ τοὺς πιὸ διαφορετικoὺς τρόπους. Διάβασα στὸν Τίτο Λίβιο ἑκατὸ πράματα πού ἄλλος δὲν τὰ διάβασε ἐκειπέρα. Ὁ Πλούταρχος διάβασε ἑκατό, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα πού στάθηκα ἱκανὸς νὰ διαβάσω ἐγὼ ἐκεῖ μέσα⁶, καὶ ἴσως καὶ ἐκτὸς ἀπὸ κείνα πού εἶχε βάλει ἐκειπέρα ὁ συγγραφέας. Γιὰ μερικοὺς [ἡ ἱστορία] εἶναι μιὰ σκέτη μελέτη γραμματικῆ· γιὰ ἄλλους, ἡ ἀνατομία τῆς φιλοσοφίας, μὲ τὴν ὁποίαν εἰσχωροῦμε στὰ πιὸ δυσκολονόητα μέρη τῆς φύσης μας. Ὑπάρχουν στὸν Πλούταρχο πολλοὶ λόγοι πλατιοὶ⁷ πού πολὺ τὸ ἀξίζουν νὰ μαθευτοῦνε, γιατί, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι ἀροχμάστορας σ' αὐτὴ τὴ δουλειά· ἀλλ' ὑπάρχουν καὶ χίλιοι πού δὲν εἶναι παρὰ μιὰ πινελιά: δείχνει μονάχα μὲ τὸ δάχτυλο ἀπὸ ποῦ θὰ πορευτοῦμε, ἂν

συγκρασία συγγραφικῆ, ὁ Montaigne στέκεται πολὺ πιὸ ἀπάνω ἀπὸ τὸν δασκαλικὸ καὶ λιγάκι πλαδαρὸ καὶ ἀνοστούτσικον Πλούταρχο.

4. Ὁ δάσκαλος τοῦ παιδιοῦ γιὰ τὸ ὁποῖο προορίζεται τὸ δοκίμιο τοῦτο.

5. Οὐσιαστικὴ παιδεία καὶ ὄχι γραμματικῆ. Τοῦτο τὸ τονίζει καὶ τὸ ξανατονίζει στὰ *Δοκίμια* τοῦ ὁ Montaigne.

6. Μὲς στὰ ἔργα τοῦ Τίτου Λίβιου.

7. Discours : Λέξη πολυσήμαντη στὰ γαλλικὰ τοῦ 16^{ου} αἰώνα καὶ τοῦ 17^{ου}. Ἐδῶ, μέρος, κομμάτι, μεγάλη περιχοπή, κάτι πού τοῦ δίνει μιὰ κάποια ἀνάπτυξη ὁ συγγραφέας (ὁ Πλούταρχος).